

КВАЛІФІКАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНИЙ РІВЕНЬ ВИКЛАДАЧІВ- ГУМАНІТАРІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Важливою складовою вимог до професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, і зокрема гуманітарних, були їх вчені ступені. Варто зазначити, що офіційна історія присудження вчених ступенів у Російській імперії, до складу якої входила й Україна, сягає початку XIX століття.

Аналіз історіографії свідчить, що досліджувана тема знайшла своє відображення у працях: Касьянова Г. “Українська інтелігенція на рубежі XIX - XX століть: соціально-політичний портрет”, Шип Н.А. “Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк”, Стельмаха С.П. “Професорська корпорація Київського університету в XIX — на початку XX століття: спроба створення колективного портрету”, Зайцевої З.І. “Одеський період науково-педагогічної діяльності Олександра Грушевського”, Додонової Г.В. “Соціально-правове становище наукової інтелігенції Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.”, Іванова О.Є. “Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г.”, Киричок І.І. “Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Ніжинському історико-філологічному інституті”, Самойленка Г.В. “Вчені-філологи Ніжинської вищої школи” та інших.

Метою даної статті є дослідження кваліфікаційно-професійного рівня та присудження вчених ступенів викладачам-гуманітаріям вищих навчальних закладів Наддніпрянської України.

Указом імператора від 24 січня 1803 р. “Про устрій училищ” почалася офіційна історія присудження вчених ступенів за участю російських державних органів управління [1, 16-18]. У “Збірнику розпоряджень по Міністерству народної освіти” цього ж року вказувалося: “Ніхто не може бути професором, не будши колись доктором і ад’юнктом, не маючи звання магістра, крім росіян і іноземців, визначених за особливістю популярності в ученому світі...”. Тим самим підкреслювалася значимість одержання вчених ступенів у педагогічній

ієрархії університетів. Відповідно до цього указу, “право давати вчені ступені або достоїнства” надавалося чотирьом університетам: Московському, Дерптському (з 1893 року - Юрьєвський, пізніше Тартуський університет, Естонія), Казанському й Харківському. З листопада 1804 р., коли були затверджені статuti цих університетів, що містили розділ “про випробування й проведення в університетське достоїнство” (тобто регламентували наукову атестацію), почалася систематична підготовка й атестація наукових кадрів у Росії.

Пізніше право присуджувати вчені ступені одержали університети у Варшаві, Києві, Санкт-Петербурзі.

На відміну від західноєвропейських держав, у Росії до професорського звання вели три послідовні шаблі: державний екзамен із закінченням університету; магістерський іспит і магістерський диспут або захист дисертації на вчений ступінь магістра; докторські іспити й публічний захист докторської дисертації.

У іноземних університетах вчений ступінь доктора можна було отримати, не маючи ступеня магістра, а от в Росії, а значить і в Наддніпрянській Україні, випробування на ступінь магістра й доктора проводилися чітко за вимогами міністерства. Вищий ступінь не можна було отримати, не маючи попереднього, крім виняткових випадків (за особливі наукові досягнення магістрант міг бути возведений прямо в докторський ступінь). Між затвердженим ученим ступенем і допуском до одержання нового вченого ступеня повинен був пройти певний проміжок часу: між дійсним студентом і кандидатом — 1 рік; кандидатом і магістром — 2 роки; магістром і доктором — 3 роки. Згодом ці інтервали були скорочені до 1 року [2, 13].

Енциклопедія Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона про одержання наукових ступенів зазначає: “Ступінь Магістра отримує особа, що по закінченні університетського курсу, витримає особливе усне випробування у відомій галузі наук і привселюдно захистить схвалену факультетом дисертацію. В особливо поважних випадках факультет може допустити до випробування на ступінь Магістра й особу, що представила докторський диплом іноземного

університету. Особа, що витримала магістерський іспит, але не захистила ще дисертацію називається магістрантом. При особливо видатних достоїнствах магістерської дисертації факультет може клопотатися про зведення магістранта прямо в ступінь доктора. Ті, хто має ступінь Магістра, можуть просити про зарахування в потомствене почесне громадянство; при вступі на цивільну службу вони мають право на чин IX класу. Магістрами можуть бути призначені екстраординарними професорами університетів. Магістрам надані такі ж академічні знаки як і докторам, тільки не золоті, а срібні. Православні духовні академії можуть удостоювати ступенем Магістра богослов'я. Учений ступінь магістра розуміється також “як перший учений ступінь, що дає право на заняття кафедр”[3, 306-307].

Не дивлячись на те, що Росія вивчала і використовувала досвід західноєвропейської системи атестації, вона однак йшла своїм шляхом. Лише до 1816 р. присудження вчених ступенів здійснювалося на основі статутів університетів і сформованих у кожному з них традицій.

У 1819 р. вступило в дію “Положення про вчені ступені”, обов'язкове для усіх університетів Росії. Відзначимо, що це положення не тільки узаконювало уніфікований, обов'язковий для всіх університетів процедурний регламент присудження вчених ступенів, але й визначало науки, по яких можуть проводитися випробування на вчені ступені; розподіл наук на 4 факультети (розділи) - богословський, юридичний, медичний і філософський - автор вважає прообразом номенклатури спеціальностей. Його основні розділи були дороблені й уточнені в наступних “Положеннях”, прийнятих в 1837, 1844 і 1864 р.р. Згідно них, учені ступені рангувалися за схемою “дійсний студент - кандидат - магістр – доктор”. Право присуджувати такі вчені ступені надавалося факультетам університетів. Учені ступені кандидата, магістра й доктора передбачалося давати з відповідним зведенням у чиновницькі класи згідно “Табеля про ранги”. Контроль за діяльністю ректорів і професорських колегій університетів у галузі присудження вчених ступенів був покладений на Міністерство народної освіти Росії. Міністерство постійно удосконалювало правила “введення в учені ступені”. Слід зазначити, що в XIX ст. було видано

кілька десятків царських указів і міністерських циркулярів, затверджених імператором, що стосувалися присудження вчених ступенів.

Після введення нової редакції Положення в 1863 р. звання ад'юнкт-професора замінене на звання доцент. За статутом університетів від 1835 р., на посаду професора міг претендувати тільки доктор наук за профілем відповідного факультету. Щоб стати доцентом, треба було мати ступінь магістра з певної галузі знань.

Учене звання професора й доцента присвоювалися “професорськими колегіями” факультетів університетів і затверджувалися ректором. Статутом університетів з 1884 р. були скасовані посади штатного доцента. Із цього часу для заняття посади приват-доцента досить було здати магістерський іспит і прочитати на закритому засіданні дві пробні лекції перед “професорськими колегіями” (одна на тему, визначену факультетом, а друга - на вибір самого лектора).

Кандидат, який претендував на вчений ступінь, повинен був показати знання тільки з предметів, визначених для факультету в обсязі університетського курсу. Знання оцінювалися оцінками “задовільно”, “дуже задовільно” і “незадовільно”. Повторно іспит можна було скласти не раніше, ніж через рік. При цьому практично відразу ж однією з умов для одержання здобувачем ученого ступеня магістра й доктора стала підготовка дисертації і її публічний захист перед ученими, відомими своїми науковими досягненнями у відповідній галузі знань.

Здобувач ступеня одержував строго певну спеціалізацію й іменувався, наприклад: магістром-доктором російської історії, мінералогії й геогнозії, міжнародного права, перської словесності, прикладної математики, карного права. Г.Г. Кричевський зазначає, що така детальна спеціалізація не мала аналогії за кордоном, де вчені ступені іменувалися за факультетом, тому університети Росії стояли на більш високому рівні в порівнянні з європейськими. “Відбиття зростаючої диференціації наукових дисциплін сприяло своєчасному перегрупуванню кафедр, необхідної для вдосконалювання університетського викладання, а також дозволяло

враховувати потреби підготовки наукових кадрів”. Звертає на себе увагу той факт, що наукові спеціальності з педагогіки, психології й соціології були зовсім відсутні [4, 8].

Диплом магістра надавав право займати посаду доцента, а іноді й посаду екстраординарного професора.

Відмінною рисою вченого ступеня кандидата було те, що він присуджувався особам, що досягли значних успіхів в оволодінні університетськими курсами й написали дисертації. У 1884 р. учений ступінь “кандидат” було скасовано. Замість нього видавався диплом першого ступеня. З огляду на складність здачі магістерських іспитів, Міністерство освіти стало шукати шляхи полегшення здобувачем подолання цього бар’єра. Таким шляхом стало збільшення “розрядів наук”, з яких присуджувалися вчені ступені. Кількість “розрядів наук” постійно зростала, тому що була прив’язана до числа кафедр в університетах, а назва кафедр здебільшого визначала назву “розряду наук”. За “Положеннями” 1819 і 1837 р. їх було 14, а за “Положеннями” 1844 і 1864 р. - відповідно 22 і 40 [Там само, 9].

Що стосується системи атестації православних духовних академій Росії, то до 1814 р. визначеної загальної системи атестації в православних академіях не було. Учені ступені присуджувалися кожною академією відповідно до свого статуту. У 1814 р. керівництво православної церкви спробувало узгодити статuti цих академій у частині присвоєння вчених ступенів. У результаті цього священнослужителям за єдиними правилами стали присуджувати вчені ступені “кандидат богослов’я”, “магістр богослов’я” і “доктор богослов’я”. Перші два з них присвоювалися випускникам академій за результатами навчання й отриманих знань. Ступінь доктора богослов’я міг бути присуджений тільки на підставі захисту дисертації.

У 1869 р. був прийнятий новий статут духовних академій, а з ним і новий порядок присвоєння ступенів. Ступінь кандидата богослов’я став присвоюватися студентам, що закінчили три, а магістра - чотири курси навчання. Ці ступені позначали лише різні класи академічних дипломів. З 1884 р. найбільш успішним випускникам духовні академії присвоювали ступені, а

іншим - звання “дійсний студент”, яке було ідентичним до університетських дипломів. Магістерський ступінь у цьому випадку був свідоцтвом одержання вищої богословської освіти. З 1884 р. за результатами захисту дисертацій присуджувалися ступені: “доктор богослов’я”, “доктор церковної історії” і “доктор канонічного права”, хоча були і винятки [5, 590].

З 1884 по 1917 р.р. у дореволюційній Росії присуджувалися тільки два ступені: магістри й доктори.

Слід зазначити, що вимоги до російського вченого ступеня магістра були на рівні, а в деяких університетах й вище, ніж це було потрібно для вченого ступеня “доктор філософії” у країнах Європи того часу. Так, учений ступінь доктора філософії, отриманий в університетах цих країн, прирівнювався до ступеня магістра, після проходження атестації в університеті. Це не стосувалося осіб, що отримали в західних університетах учені ступені докторів наук.

Статути університетів передбачали, як винятки, право професорських колегій “зводити у вищий учений ступінь почесного докторства без випробувань і дисертацій знаменитих учених, що набули популярності ученими працями”. Дослідник О.Є. Іванов зазначає, що таких “почесних докторів” (або заслужених) у російських університетах було всього близько ста. Процес введення у “почесні доктори” був досить непростим заходом: досить було яких-небудь неточностей або обґрунтованих заперечень від окремих учених, як рішення могло бути опротестоване. Найбільша кількість таких “почесних докторів” існувала у сфері богословських наук. За особливі заслуги ними ставали церковні ієрархи [6, 22].

З 1884 року в університетах з’явилося звання “Почесний професор”, яке можна було одержати при вислuzі викладачем в одному університеті 25 років. Певні університети під цим розуміли почесне звання “Заслужений професор”. Це звання надавало право на пенсію, яка дорівнювала посадовому окладу, і було одним із шанованих у російському суспільстві.

Статутом 1884 року вводилися зміни в систему здобуття наукових ступенів. Випускник Духовної академії на четвертому курсі міг подати твір, не

тільки на здобуття ступеня кандидата, а й магістра. Крім того, замість приват-доцентури, засновувався інститут професійних спеціалістів. Найбільш здібні випускники протягом року проходили підготовку для викладацької діяльності. Їм призначалася стипендія в розмірі 700 крб. на рік. Після закінчення – вони могли залишитися на кафедрі на посаді доцента і отримували ступінь магістра [7, 45].

Вчений ступінь доктора богослів'я здобувався шляхом публічного диспуту, представленням окремого дослідження в галузі богословських наук або тим, що мав визначні наукові праці. Саме так був присуджений ступінь доктора екстраординарному професору КДА, протиєрею Ф. Титову[8, 592]. У 1883-1884 рр. для публічного захисту дисертацій, що були представлені на ступінь магістра в КДА, відбулося три диспути [9, 31].

У фондах Державного архіву м.Києва є справа про присудження магістерського ступеня професорському стипендіатові М. Грушевському. Крім іспитів з російської історії, стародавньої історії, середньої та нової історії, з політекономії М. Грушевський представив два твори: “Відносини віча до князівської влади в удільний період російської історії” і “Староруська княжа рада, її видозміни”. Професор В.Б. Антонович признав ці роботи, як задовільні [10, 2-8].

Таким чином, здобуттю наукового ступеня передували іспити і твори на обрану тему. Після цього відбувався прилюдний захист.

Здобуття наукового ступеня давало право на заміщення відповідних посад, впливало на хід службової кар'єри, на соціально-правове становище викладача в цілому.

Отже, слід зазначити, що різні законодавчі акти закріплювали право присуджувати вчені ступені за всіма російськими університетами (включаючи і університети Наддніпрянської України), причому для всіх них існував єдиний порядок атестації. Цей порядок поширювався і на інші вищі гуманітарні заклади. Невеликі відмінності були лише у Київській духовній академії. За формальними ознаками до 1917 р. російська система наблизилася до західноєвропейської: 2 ступені – магістр і доктор, але вимоги до здобувачів

у Росії були значно вищими. У російській атестаційній системі тих часів були присутні всі ті елементи атестації, які є й сьогодні: випробування (іспит), підготовка дисертації за певним науковим напрямом, позитивний висновок факультету, де виконувалася експертиза з опонентами; публічний захист; затвердження. Отримання вченого ступеня було обов'язковим для призначення на викладацькі посади в навчальному закладі (у зв'язку із загальнополітичною реакцією в країні Статут 1884 р. допускав призначення “зверху”, без належного вченого ступеня). Наявність цих елементів у атестації забезпечувала високий рейтинг вченого.

Система атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації прискорила формування висококваліфікованих викладацьких колективів вищих навчальних закладів Наддніпрянської України загалом і гуманітарних зокрема. Якщо з 1805 по 1863 р. кількість захищених дисертацій склала 625 (з них 160 - докторських), то з 1863 по 1872 рр. - 1342 (572 - докторських) [11, 28].

Наслідком становлення системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів у дореволюційних вищих гуманітарних закладах стало те, що в українському суспільстві склався соціокультурний портрет професора-інтелігента того часу. У ньому втілювалися любов до батьківщини, висока ерудиція в різних галузях суспільного життя, широка наукова ерудиція, педагогічна майстерність, наявність наукової школи і наукових праць, творчість та працездатність. Наукові кадри готували з використанням європейського досвіду, але більше враховувалися вітчизняні особливості.

Список використаних джерел

1. Шаршунов В.А., Гулько Н.В. Как подготовить и защитить диссертацию: история, опыт, методика и рекомендации. – М.: Технопринт, 2002. – 460 с.
2. Штаты Императорских университетов: Московского, Харьковского, Казанского: Дополнение к первому тому Сборника Постановлений по Министерству Народного Просвещения // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т.1. – Спб.: Тип-я Имп. Акад. наук, 1864. – С. 12-13.

3. Энциклопедический словарь, издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (С.Петербург). СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1896. Т. XVIII. – С. 306-307.
4. Кричевский Г.Г. Учёные степени в университетах дореволюционной России // Учёные степени в России: XVIII в. — 1918 г. Сб. научных статей. Вып. 1 в 2-х частях / Под науч. ред. А.Е. Иванова, В.А. Шаповалова, А.Н.Якушева. М.: Ставрополь: Ин-т рос. истории РАН, СГУ, 1996. Часть первая. – С.8.
5. Труды Киевской духовной академии. – 1906. - №12. – С.387.
6. Иванов .А. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. / А. Е. Иванов. – М.: Российская академия наук; Институт российской истории, 1994. – С. 60.
7. Объяснительная записка к проекту устава православных Духовных Академий. – СПб: Синод, тип., 1884. – С. 45.
8. Труды Киевской духовной академии. – 1906. - №12. – С. 592.
9. Отчет о состоянии КДА за 1883-84 уч. год. – К.: Кочак-Новитский, 1885. – С. 31.
10. ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.295. – Арк.2-8.
11. Иванов .А. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. / А. Е. Иванов. – М.: Российская академия наук; Институт российской истории, 1994. – С. 28.